

ckã.k I kfgR; dh HkkRr ckS I kfgR; Hkh bfrgkl &fuekzk ea dN de
egRoi wkZ ugha gA ckS ka dC /kkfeZl fl) kUr iæq[kr; k f=fi Vd fou; fi Vd]
I rfi Vd vls vfHk/KEe fi Vd ea I æghr gA cyj egkn; dC erkud kj ^fi Vd**
dk vFkZ ^Vksdjh* gA mudk dFku gSfd ikphu Hkkjr ea gLrfyfi ; ka Vksdfj; ka ea
I jf{kr dh tkrh FkhA jht MfoMt egkn; Hkh ^fi Vd* dk vFkZ ^Vksdjh* gh xg.k
djrs gS tks dkykUrj ea ^ijEijk* vFkok I ank; dC : i ea Hkh æghr gksus yxkA
tks Hkh gks ckS ka dk er gS fd mudC fi Vdka dk I dyu vls I æBu fofHku
ckS I æhfr; ka ea gq/k FkA

ik; % I eLr ckS xBFk bl ckr ij , der gS fd egkRek cD dh eR; q dC
i'pkr~gh iFke ckS I æhfr vk; kstr gplz FkhA pYyoXx bl I æhfr dC vf/košku
dh vko'; drk crkrs gq mYyq[k djrk gS fd egkRek cD dh eR; q dC vol j ij
tc] I eLr fHk{kq 'kkdeXuFk] ml h I e; I Hknk uked , d fHk{kq us ; g dg dj
rFkxr dh eR; q ij I arksk izdV fd; k fd vc ge I c egkRek cD }kjk fufeZ , oa
ifrikfr vudkud nq g fof/k&fu"kskka I seDr gks x, A tc ge I c LoBNkud kj
vvpj.k dj I dka bl fHk{kq dC bl izdkj dC mUkjnkf; Roghu dFku I s I æk&Hkn
dh 'kcdk mRiUu dj nh FkhA bl Hk; &fuokj.k dk , dek= mik; ; gh Fkk fd
egkRek cD dC I eLr mins'kka dks I æghr dj /KEe vls fou; dks fuf'pr : i ns
fn; k tk; ftl I s dksZ Hkh fHk{kq /keZ dC uke ij v/keZ dk ifriknu u dj I dA
cl] bl h /; ; s I segdLI i usjktxg ea 500 fHk{kq/ka dh , d I æhfr vk; kstr dh
FkhA egkRek cD dh eR; q dC yxHkx 100 o"lz i'pkr~oSkkyh eaf}rh; ckS I æhfr
dk vf/košku gq/kA bl I æhfr dC vf/košku dk dkj.k ckS fHk{kq/ka dk I S kFurd
erHkn crk; k tkrk gA

pyycXx ea f}rh; ck) I xhfr ea Hkx yus okys vgrka dks I d; k 8
crkbz tkrh gA ijUrq dkykUrj ea ; g I d; k c<fs & c<fs 700 gks xBA bl
vgrka dC uke] LFkku vkj dky ea Hkh cMh fo"kerk gA rrrh; ck) I xhfr dk
o.ku ,d ek= nhi oak] egkoak vkj I elrikl kfndk ea gh mi yC/k gkrk gA
mUkjH Hkkjr] phu vkj frCcr dC ck) xBFk ,oa vuqfrr; ka ; g I xhfr I s
vifjfr gA gesul ka us vius y[kka ea bl dk dkbz mYys[k ugha fd; k gA
v'kkd dC ftI dC 'kkl u&dky ea bl dk vf/košku crk; k tkrk gS vfHky[kka ea
Hkh bl dk dkbz o.ku ugha gA vr% vud fo}ku- bl dh , frglfl drk ea
vfo'okl djrs gA ; g vfo'okl nhi oak vkj egkoak dC I xhfr I ECU/kh o.ku
I s vkj Hkh c<+tkrk gA

prfzk ck) I xhfr dk vf/košku dfu"d dC dky ea crk; k tkrk gA
; |fi vf/kdkak ck) xBFkka ea bl dk mYys[k gS rFkfi nhi oak vkj egkoak
bl dC fo"k; ea eksu gA I eLr I k; ka dC vk/kkj ij ; gh fu"d"z fudyrk gS fd
; g I xhfr /kkfeZ erHknka dk fujkdj.k djus dC grq gPZ FkA ijUrq fQj Hkh
bl dC fo"k; ea vud izdkj dC fHku&fHku mYys[k feyrs gA gesul ka dC
dFkukud kj ; g I xhfr d'ehj ea gPZ FkA bl dC fo:) rkjkukFk dk dFku gS
fd ; g tkyU/ku ea gPZ FkA gesul ka dC o.kukud kj bl I xhfr us I #] fou;
,oa vfHk/kEe dC Ai j Vhd; a fy[kh FkA rkjkukFk dk dFku gSfd bl I e; nsk
ea ck) ka dC 18 I E ink; FkA I xhfr us I c dC fl) kUrka dh eku; rk Lohdkj dh
yh vkj I #] fou; rFk /kEe dC tks Hkx vHkh rd vfyf[kr Fks mlga y[kc)
dj fn; kA

fou; fiVd %&

bl ea fhk{kq vkš fhk{kq.k; ka dč l ak ,oa nsud thou&l EclU/kh] vkpkj&fopkj] fof/k&fu"ksk vkš ; e&fu; e bR; kfn l xghr gA ; g fuf'pr : i l s dgk tk l drk gSfd f=fiVdka dč vfHk/kEe fiVd l c l s ckn dk gA ijUrq ; g dguk dfBu gSfd 'ksk nks fiVdka ea vf/kd ikphu dksu gA fou; fiVd vkš l qfiVd dč vud vak mHk; fu"B gA bul svuøku fd; k tk l drk gSfd nkuka dk vfUre l xBu ik; % , d gh l e; gqk gksckA duž egkn; dk gSfd fou; fiVd l qfiVd l s vf/kd ikphu gA tks Hkh gkš ckš ijEijk dč vud kj fou; fiVd f=fiVdka ea vxx.; ekuk tkrk gA ; g fiVd fuEufyf[kr Hkxka ea foHkDr fd; k tkrk g&

1- l qrfokkx & bl dč nks mi Hkx g& egkfoHkx vkš fhk{kq khfoHkx

2- jou/kdk & bl dč nks mi Hkx g& egkoxx vkš pŷyoxxA

3- ifjokj vFkok ifjokj ikBA

1- l qkfoHkx dk vFkz gš l #ka dk Vhdka okLro ea ; g ikfVekD[k dč 227 fu; eka ij Vhdk gA ikfVekD[k dnkfpr~'i frekš; * dk : i kUrj gS tks cl/ku dč vFkz ea 0; ogr gksrk Fkka bl ea ckš ka dč gsrq iki deka , oa mudč ik; f'prka dk l xBu gA bl izdkj vuqkkl u&l EclU/kh fof/k fu"kskka vkš n.M&fo/kku us ckš l E ink; dks , d l xBu dč l # ea ck/k fn; ka ; g dkj.k gSfd ikfVekD[k dk ckš l ekt eafo'ksk egRo jgk gS vkš eka eanckj ml dč fu; fer ikB dč 0; oLFk dh xbz Fkha l qkfoHkx ea bl h ikfVekD[k] dč l jy dh 0; k[; k dj dč ml dk

foLrkj dj fn;k x;k FkkA egkfoHkx ea ck) fHk{kq}ka dC fy, ikfVekD[k gA
bl ea 8 ikika ij Øe'k%, d&, d v/; k; gA dkykUrj ea ck) fHk{kq}.k; ka dC fy,
Hkh ikfVekD[k dh vko'; drk le>h xbA fHkD[kqh foHkx bl h
fHkD[kqh&ikfVekD[k ij VhdK gA

2- [kU/kdkvka ea l a'kh; thou dC l EclU/k ea foLrkj fof/k&fu"ksk gA l ØkfoHkx dh
vi\$kk [kU/kdkvka ea fpf=r ck) l epk; dk l xBu vks; thou ;kiu vf/kd
fodfl r vks; fu;e irhr gsrk gA bu ea fof/k&fu"kskka dk ifriknu Lo; a egkRek
c) dC ed[k l s dgkfu; ka dC : i ea dj;k; k x;k gA bu fof/k & fu"kskka dk
fodkl ,d l e; ea u gks dj 'ku% 'ku% fHkUu & fHkUu l e; ka ea gqk gkskA
buea l sdN egkRek c) dC i dZ dC ifjoktd&l epk; dC gks; dN Lo; a mudC
l e; dC vks; vf/kdkk dk fodkl mudh eR; q dC i 'pkr~gqk gkskA

egkoXx vks; pYyoXx nksuka ea gh fHk{kq}ka dC l a'kh; ,d nsud thou dC
l EclU/k ea ukuk izkj dC fof/k&fu"ksk ,oa; ke fu;e gA vUrj ,dek= bruk gh
gS fd egkoXx ea ized[k ,oa vf/kd egRo iwZ fo"K; ka dk l eko'sk gS tcfD
pYyoXx ea xksk vks; vi\$kkN'r de egRo iwZ fo"K; ka dka egkoXx ea 8 v/; k;
gS vks; pYyoXx ea 12 bu 12 v/; k; ka ea nl oka v/; k; fHk{kq}.k; ka dC vkpkj dC
l EclU/k ea X; kjgoa vks; ckgjoa v/; k; ka ea i Fke vks; f}rh; ck) l a'hr; ka dk
o.ku gS ijUr qfuf'pr: i l s dkykUrj dC i f{klrkak gA

3- ifjokj vFkok ifjokj iKB & ;g izukBkj dC : i ea gA fou; fi Vd dC vU;
Hkxka dh vi\$kk ;g Hkx dkykUrj dh jpuk gA bl dC 19 mi Hkx gA

I ðkiVd %

ck) I kfgR; ea I ðk dk vFkZ /kekā nsk vFkok /kekā; ku gkrk gā
I ðkfiVd blgha /kekā nskka dk I eþp; gā U; æu egkn; dē erkud kj I ðkfiVd
dē vk/kkj ij gh fou; fiVd vksj vfHk/kEefiVd dk fodkl gþk FkkA ijUrq
I ðkfiVd dē vk/kkj ij gh fou; fiVd vksj vfHk/kEefiVd dē dfri; vākka dh
I erkek= I sgh ge ; g fu"d"lz ugha fudky I drā I ðk fiVd I sck) /keZ dh
: ijs[kk ; FkSV Li"V gks tkrh gā bl fiVd ea5 fudk; ¼ xg½ gā

- 1- **nh?kudk; &** bl fudk; dk I cl s vf/kd ifl) I ðk gS egkifjfućcku
I ðkA okLro ea ; g egkrek c) dē thou dē vŕure pj.k dh dFkk gā
fo"k;] Hkk"kk vksj 'ksyh dks n[ksrsgq ; g fuf'pr : i I s dgk tk I drk gS
fd nh?kudk; fdl h , d ys[kd vFkok , d dy dky dh jpuk ugha gā
- 2- **eft>efudk; &** bl dē I ðku vf/kd nh?kz gS vksj u vf/kd y?kā os
e/; kdkj gā bl ea Hkh ck) /keZ dē fofok fl) kurka dē Āij 0; k[; ku]
okrkzyki vksj dFkkud gā
- 3- **I a þrfudk; &** ; g I ðkka dē I a þrka ½oxk½ dk I eþp; gā , d&, d
fo"k; dē Āij vud I ðk gā blgha I ekufo"kd I eka dk iR; d I xg
"I a þr** dē uke I s i[; kr gā vr% I a þrfudk; dks , d s gh vud
"I a þrkā dk I dy I e>uk pkfg, A
- 4- **vxiþkj fudk; &** bl dē I ðk 11 fui krks ea I æfBr gā ; g I æBu I [; k
dē vk/kkj ij fd; k x; k gā 11 fui krka ea Øe'k% 1 I s ydj 11
I [; kokyh oLrþka dk mYys[k fd; k x; k gā

5- [k]dfudk; & ;g y?kq xDFkka dk l æg gA ; s xDFk Lor% LorU= vkš
i wkz gA ; s fo"k;] Hkk"kk vkš 'kšyh ea Hkh furkUr fHkuu gA bl l s irhr
gkrk gSfd [k]dfudk; vius i wkz i ea dykUrj dh jpuk gA

vfhk/kEefiVd %&

^vfhk* dk vFkz gkrk gS ^mPprj* vr% vfhk/kEefiVd dk fo"k; /kel rks gš
ijUrq bl dk foopu mPprj 0; k[k; h vkš n'kz dç : i ea fd; k x; k gA
vfhk/kEefiVd ea /kEel æf.k] foHkæ] /kkrpFkk] i xyiæfr vkš dFkkoRFkq
ifjxf.kr gkrs gA buea l cl s vf/kd egRoi.kz gS dFkkoLrq çk) ijEijk dç
vuq kj ekšfyiæfrLI us rih; çk) l æfr dç vol j ij bl dk l æyu
fd; k Fkka

vU; i kyh çk) xDFk %&

mi ; Dr xFkka dç vfrfjDr dñ , s i kyh çk) xFk Hkh gS tks f=fiVd dç
vUrxr u gkus ij Hkh Hkkjrh; bfrgkI fuekz k dç fy; s de egRoi wkz ugha gA
buea fo'kk mYyç[kuh; gš & fefylni Uglq nhi oäk rFk egkoäkA

fefylni Uglka ea ; wkuh ujsk fefyln ½ehusMj½ vkš çk) fHk{kq ukxI s dk
okrkzyki gA fefyln /kkfeZd i dfÜk dk euq; Fkka og vius l åk; ka , oa 'kædkvka
dç fuokj.kkFkz fdl h fo}ku l s okn&fookn djuk pkgrk Fkka vUe ea og LFkfor
ukxI s dç l Ei dZ ea vk; kA fefylni Uglka ea nksuka dç , frgkfl d feyu vkš okrkz
dk o.kz gA

fefylni Uglka dç oræku : i dh Hkkjrh; i frfyfi ea 7 l xz mi yç/k gkrs
gA ijUrq 3 l xz dç i 'pkr~gh fefyln dç izu l ektr gk tkr gA i q% pkšks

I xZ I s Hkk"kk vksj 'ksyh ea Hkh vlrj nf"Vxr gksus yxrk gA vr% ,d k irhr
gkrk gSfd vius vkfn : i ea bl xDFk ea dby 3 I xZ gh FkA vxys 4 I xZ
dkykrj dC izki gA bl vuoku dh iq"V bl ckr I s gkrh gSfd puh
feyluni lgka ea , dek= 3 I xZ gh gA

nhi oak ea fl gy}hi dC bfrgkl dk o.ku gA bl dh jpuk foyqr
vIdFkkvka dC vk/kkj ij gpz FkA vk/kfud ifjHkk"kk dC vuq kj ;g xfk
, frgkl d xfk ugha ekuk tk I drkj D; kd , frgkl d rF; ka dC I kFk&I kFk
bl ea diksydfYir , oavfrjitr mYys[kka dks Hkh Hkjekj gA

fl gy dk f}rh; xDFk egkoak gA bl dh jpuk dnkpr egkuke uked
Nfr us yxHkx i l poh 'krkCnh ea dh FkA dko; dh nf"V I s ;g xDFk nhi oak
dh vi{kk dgh vf/kd mRN"V gA budC vfrjDr dfri ;
Vhdvk&I pxy&foykfl uh] I elr ikl kfndkj egkoak&Vhdv vkfn us Hkh Hkjrh;
bfrgkl ij i ; kZr izdk'k Mkyk gA

I hNr cD xDFk & cD ka us ikyh dC vfrjDr I hNr ea Hkh vud
egroiwkZ xDFk fy[ks buea dN ghu; ku I E ink; dC gS vksj vf/kdkak egk; ku dA

I oEke mYys[kuh; gS egkolnA , d k irhr gkrk gSfd ;g xDFk ghu; ku
vksj egk; ku dC chp dh I Dkr&dky eafy[kk x; k FkA bl h I s ; +fi ;g ghu; ku
I E ink; dk gSrFkfi bl ea egk; ku I E ink; dh fo'kkrk; a nf"Vxr gkrh gA

fo'kD egk; ku I E ink; dC xDFkka ea I oEke mYys[kuh; gS yfyrkfoLrkj
ftI dk 'kkfCnd vFkz gS %egkRek cD d% yfyr dk I foLrkj o.ku* bl izdkj
bl xDFk ea egkRek cD dC , fgd thou dks DhmK&Lo: i xg.k fd; k x; k gA

Hkkjr ea ck) dkyhu bfrgkl dk Kku iklr djus dē fy,
 ^ikfy&f=fiVd** I kfgR; , d veW; fuf/k gA bl ea I edkyhu I ekt dk
 iækf.kd fooj.k feyrk gA f=fiVd I kfgR; dē rhu Hkkx&I ūkfiVd]
 fou;&fiVd rFkk vfHk/kEe&fiVd gA I ūkfiVd ea egkRek cū) dē iḍpu]
 fou;&fiVd ea fHk{kq I āk dē fu; e vksj vfHk/kEe&fiVd ea nk'kZud fo"ka
 dk o.kZu fd;k x;k gA I ūkfiVd i kḡ fudk; ka ea nh/kfudk;] eT>fudk;]
 I a ūrfudk;] vāRjrfudk;] rFkk [kḡndfudk; ea foHkDr gA vflre fudk;
 ^[kḡnkdfudk; ** ea iUng xḡFk gA bu ea I s ni oka xḡFk ^tkrd** xḡFk gA
 bu xḡFkka ea ikfy Hkk"kk dk iz kx fd;k x;k gA tkrd xḡFk ea Hkxoku cū)
 dē orēku thou orḡUr dē I kFk&I kFk mudē vud iḡZ tleka dh dFkk, a
 feyrh gA tkrd dgkfu; k; cū) &dkyhu I ekt ea ipfyr FkA dgkfu; k;
 I ekt dk ifrcEc gksh gA bl nī"Vdksk I s tkrd dFkk, a ck) &dkyhu
 I ekt dk fp=.k djrh gA

tkrd 'kCn dk vFkz gS ^tle I Ecu/kh** vFkzr tks mRiUu gks pplk gA
 fodkl okn dē vuḡ kj , d Qm dks fodfl r gkus dē fy, ml iq; tkfr fo'kSk
 dē vflrRo ea vkus ea yk[kka o"z yx tkrs gA bl h izdkj , d ik.kh dks cū)
 cuus dē fy, vudka tle /kkj.k djus gh gksA xks'e dks Hkh cū) cuus dē fy,
 vudka tle /kkj.k djus iMA tkrd ea cks/kl Ro dē ikp I kS I ūkyhl tleka dk
 mYys[k fd;k x;k gA cks/kl Ro dks cū) cuus I s iḡZ Bhd&Bhd fdruh ckj
 tle ysuk iMA\ vFkzr tkrd I ā; k eafdrus gS fuf'pr : i crkuk vl EHko
 gA vFkzr tkrd I ā; k eafdrus gS fuf'pr : i I s crkuk vl EHko gA budh

I ǎ; k dċfo"k; eabfrgkl dkjka ea erHkn gǎ mnkgj.kr; k vk; Zkj jfpr I ǎÑr
ck) I kfgR; ea ^tkrd ekyk** uke dk ,d xĉFk gǎ ifl) fo}ku rkjkukFk us
vk; Zkj vĳ ifl) egkdfo v'o?kkšk dks ,d gh ekuk gǎ bl tkrd ekyk ea
dy 34 tkrd gǎ¹ egrks fo; ksch dċ vuĉ kj egkoLrq uked xĉFk ea yxHkx
vLI h dFkk, a gǎ ^[kqnd fudk; ** dċ pfj; k&fiVd ea iŝhl p; ; kZ ; k pfj=
gǎ ftudksfofHkUu iŝhl tkrd ekuk x; k gǎ²

tkrd dFkkvka dh I ǎ; k dċ I UnHkZ ea Fkj okfn; ka ; k fl gŷ] L; ke oekĴ
fgln phu vkfn nškka dċ ck) ka dh ijEijkuĉ kj tkrdka dh I ǎ; k ikp I kS
ipkl gǎ ,d gh tkrd dh ,d vĳ I s vf/kd LFkkuka ij nks fHkUu&fHkUu
ukeka I s x.kuk dh xbZ gǎ tš siFke [k.M dċ ^efud tkrd** 30 vĳ ni js
[k.M dċ ^I kynd tkrd** 286 dh dFkk rks ,d gS ijUrq uke fHkUu&fHkUu gǎ
,d gh tkrd nks txg ml h uke I s Hkh vk, gǎ tš siFke [k.M ea ^eRL;
tkrd** vĳ f}rh; [k.M ea Hkh ^eRL; tkrd** gš ijUrq dFkk, a fHkUu&fHkUu
gǎ bl I s ; g I Ung vo'; gks tkrk gSfd tkrdka dh Bhd I ǎ; k ikp I kS
I ŝkyhl u gkdj dĉ de gkschA Hkkjrh; fo}kuka us rks tkrdka dh I [a k
ikp I kS I ŝkyhl gh eku yh gš & ^egrks fo; ksch viuk er 0; Dr djrs gq
fy[krs gš[^] ck) fo}kuka us eku fy; k gSfd tkrdka dh I ǎ; k ikp I kS
I ŝkyhl gh gǎ tkrd dk xn; Hkkx ^vBdFkk** dgykrh gǎ ; g vĴdFkk
vU; xĉFkka dh fy[kh xbZ vĴdFkk dċ I eku mĀkjkškj dkyhu fopkj /kkjk I s
iHkkfor ugha gS ^jht Mšom** bl vĴdFkk dċ I UnHkZ ea viuk er 0; Dr djrs
gq fy[krs gSfd vĴdFkk Hkh tkrd dk enyHkwr vad gh gǎ mik/; k; Hkh bl

fo"K; ea Lohdkj djrs gS fd ^tkrd dFkkvka dh iÑfr ,d h gS fd emy dks
0; k[; k l s vyx dj nsus ij dñ l e> ea ugha vkrk gS dõy xkFkka gh
dguh dk fuekZk ugha djrhA f=fiVd dh emy Hkk"kk dks l e>ua dõ fy, gh
vÎdFkk dh vko'; drk gphA ind vkj xn; dk fooj.k ,d nh js dk ijd
gh ugha gSoju~nksuka ea l Ñfr] dyk foKku] /ke&n'kz vkfn l Hkh dk o.kz
Hkh l eku gA xn; Hkkx dk l eku egRo l e>dj gh bl vÎdFkk dks cgq l s
fo}kuka us tkrdka dk emy Hkkx gh eku fy;k gA tgka rd tkrd dõ
jpukdky dk izu gA ml ea cõ dkyhu l ekt dk fooj.k iklr gksus dõ dkj.k
bl sm l h dky dk ekuuk rdZ l ær irhr gsrk gA tkrd dh dgkfu; ka cõ
dkyhu l ekt ea ipfyr FkhA ckS) fhk{kyka us blga Hkxoku cõ) fd iõZ tleka
dh ?kVukvka l s l æ) dj vius mins'kka dõ ipkj ; kx; cuk fn; kA tkrd ,d
bruk fo'kky xBFk gS ftl dh l Hkh dgkfu; ka dk ,d l kFk ,d gh l e; ij
fy[kk tkuk vl Etko l k irhr gsrk gA bl fy, bl dõ jpuk dky dh fuf'pr
frfFk nsuk cMk dfBu dk; Z gA tkrd dks bruk fo'kky Lo: i iklr djus ea
rFkk ; g fuf'pr : i iklr djus ea fu% Ung bl s dbZ voLFkkvka ea l s xõZ juk
iMk gkskA jfryky egrk bl l UnHkZ ea fy[krs gS fd ^tkrd dk fuekZk
fu% Ung : i l s cgq l h voLFkkvka l s xõZ jus dõ ckn gqk gA³

vf/kdrj jktulfrKka dk er gS fd tkrd dh jpuk xn; rFkk in;
bz k dh rhl jh 'krkCnh iõZ gh gks pph FkhA tkrd l æg dh vud dFkk, a
^l kph** vkj ^Hkjgq** dõ Lrñka ij mudõ uke dõ l kFk vñdr gA ftul s ; g
Li"V gks tkrk gS fd tkrd bu dyk Ñfr; ka dõ fuekZk l s iõZ gh l ekt ea

i p f y r F k A I h p h r F k k H k j g q L r q k a d k d k y b a k i w z f } r h ; ' k r k C n h e k u k x ; k
g A j f r y k y e g r k f y [k r s g s f d t k r d d e , d f o ' k k y H k k x d k f u e k z k b a k d h
r h l j h ' k r k C n h i w z g h g k s p o t k F k k A ⁴

o r e k u t k r d d k I E i k n d i k p o h ' k r k C n h e a g y k g s i j U r q b l e a r h l j h
' k r k C n h b a k i w z d h g h I a N i f r I E e f y r g A c k n d h I a N i f r u s t k r d d F k k v k a d k s
f c Y d y H k h i H k k f o r u g h a f d ; k g A d i N t k r d d F k k v k a e a x k s e c o d e
e g k i f j f u o k z k d e c k n d h i j E i j k v k a d k o . k u v o ' ; f e y r k g s t s s c o d e
x U / k e y k j f o y s u v k f n I s J) k y q H k D r k a d k s m i k l u k d j r s g q n ' k k z k x ; k g s i j U r q
b l I s t k r d d e d k y i j d k b z v l r j u g h a v k r k g A t k r d d F k k v k a e s v u s d L F k y k a
i j e x / k d e e g k u i r k i h j k t k f c E c l k j v l s v k t r ' k = q d k f o o j . k f n ; k x ; k g A
j k t k f c E c l k j d e j k T ; k F H k ' k o d d k I e ; 5 4 5 & 5 4 4 b a k i w z e k u k x ; k g A t c f d
v t k r ' k = q d e ' k k l u d k y e a x k s e c o d e e g k i f j f u o k z k d k s i k l r g k s x , F k k A ⁵

m i k / ; k ; t k r d d k y d e I U n H k z e a f y [k r s g s f d f t u f o } k u k a u s c o d e
d k y h u I a N i f r d k s y d j v i u s x U F k f y [k s g s m U g k a u s t k r d k a d k I o k z / k d I g k j k
f y ; k g A v r % t k r d k a e a o f . k r I a N i f r] e n y : i I s c o d e d k y h u I a N i f r g s
f t u e a d i N r F ; c o d e i w z d e f e y t k r s g s r F k k d i N c o d e m U k j k R r j d k y d e
r h u I k s i w z r d d e g A b l h e r I s I g e r g k s s g q f u % U n s g i w z d f y [k k t k
I d r k g s f d t k r d d k j p u k d k y i k p o h g q f u % U n s g i w z d f y [k k t k I d r k
g s f d t k r d d k j p u k d k y i k p o h ' k r k C n h b a k i w z r d d k g h g A

t k r d ' k C n I a N i f r d h ^ t u * * / k k r q I s ^ D r i R ; ; * * d e ; k s x I s m R i U u
g y k g s f t l d k v F k z ^ t l e I E c U / k h * * g k r k g A b l d k v F k z d g h a & d g h a i j ^ c h r

x; k** Hkh yxk; k tkrk gA tkrd xBfK Hkxoku cD) dC iWZ tleka o orZku
thou pfj= dh ?kVukvka dks iLrŋ dj dC viusuke dks l kFkd cuk yrk gA

tkrd dFkkvka dks dDy l k/kj.k dkYifud dgkfu; k; l e>uk U; k; kSpr ugha
gA tkrd dFkk, a viuk fo'k"V , srgkfl d rFkk jktuŋrd egRo j [krh gA ; s
dFkk, a egku iq "kk) l Urk) l k/kq/ka rFkk l t; kfl ; ka dC opuka ea <yh gDZ gA ; s
vutkoka ij vk/kfjr gS rFkk muea l flufgr egRo iWZ , srgkfl d rF; viuk fo'kSk
egRo j [krs gA egrka fo; kxh bl fo'k; ea fy [krs gS ^dtkbz Hkh l Ur tc dFkk]
dgkfu; ka dC cgkus dN dguk pkgrk gS rks ml dC vrhr dC vutko tks l hdkj dC
: i eacny tkrsgA ml dh dFkkvka dh vkRek cu dj mlga l rho cuk nrs gA⁶

tkrd dFkkvka l s Hkxoku cD) dC igys rFkk ckn ea Hkkjr dh n'kk dk
Kku i klr gkrk gA ; s dFkk, a rRdkyhu Hkkjr dh fofo/krk] vudrk , oa
l kaNfrd eW; ka dC ifjoSk ea thou dk , d fo'kn-fp= iLrŋ djrh gA iR; d
dFkk foHkuu igyq/ka dC }kjk l Ei wZ jk"V^a dh iLrŋ n'kk dk cksk djrh gA bu
dFkkvka l s ml l e; dC Hkksy dC fo'k; ea fo'kSkdj ty ekxka o Fky & ekxkz
dC ckjs foLrR Kku i klr gkrk gA

tkrd dFkk, a ekuo thou dh dFkk, a gA ekuo eu dh vutkkr; ka dk tS k
l (e fp=.k tkrd dFkkvka eafd; k x; k gS oS k vU; = ngyHkZ gA tkrd dFkkvka
ea ekuo dk l tho fp=.k i kBd dC an; ea Hkko mRi Uu djus ea cgr l {ke gA
dFkkud dC vud kj n; k] i e] J) k] {kek] HkfdR] 'kkfUr] ?k.kk] Øksk] ohHkRI tCq] k
vkfn l Hkh izdkj dC Hkko an; ea meMfs gA ^oL Urj tkrd** bl ckn dk iek.k
gSftl dC i <us l s vka q/ka dk osx vSj dBkojSk dh mRi fUk gkrh gA⁷

tkrd dFkk I kfgR; ^ol dko dV/cde~ dC fl) kUr ij jfpr gA⁸ buea
dOy eku&txr dh gh dFkkvka dks ugha fy[kk x;k gS cfYd bu dFkkvka dC
ik= nork] ; {k} ukx] Hkr&ir vkfn I Hkh gA⁹ egrh fo; kxh tkrdka dC ifjokj
dk fp=.k djrs gq fy[krs gS I Hkh tho&tUr/ka dk thou iokg I okZ/kd]
I pruj ik.kh ekuo dC I kFk gh iokfgr gsrk gA , d k yxrk gSfd ekuo ifjokj
cgr gh fo'kky gS ftl ea I Hkh izkj dC tho&tUrj dhV&irax] ir&fi'kkp]
; {k&fdluj gA ekuo vd&yk ugha gS og LFky pj] ty&pj] ulk pj I c dks
I kFk ydj gh thou ; k=k dC iFk ij pyrk gA tkrd dFkkvka ea ^eS-h Hkkouk**
viuh pjekbfr ij fLFkr gA ; g eS-h Hkkouk dOy ekuo I ekt rd gh
I hfer ugha gS cfYd ekuo vius LokHkkfod 'k=& 'kj] ?kfM+ ky] I ka vkfn dC
ifr Hkh eS-h Hkkouk dks I tx j[kS ; g ijskk dOy tkrd dFkkvka I sgh feyrh
gS vkS] xBFkka eafeyuh vfr ngyBk gA¹⁰

tkrd dFkk, a^Hkxonxhkr** dh Hkkr deZQy ij cy nrh gA ftu ik=ka us
tkrd dFkkvka ea nqdeZfd, gS mlga vius thou ea d"V ; ki u djrs gq n'kZ k
x;k gA vr% nqdeka dC ifjR; kx dh f'k{k gea tkrd dFkkvka I sikr gsrh gA
, frgkfl d dFkkudka I s Hkh vPNh&vPNh xka f'k{k{kvka dks I jy : i I s I e>k; k
x;k gA vr% tkrd dFkk, a eutj; dks I uekxz ij pyus gsrq ifjR djrh gA

tkrd xBFk fo'o dC I Hkh dFkk I kfgR; ka dk ij .kk I kr jgk gA vf/kdrj
I kfgR; ka dh jpuk I kfgR; dkjka us foHkku tkrd dFkkudka dC vk/kkj ij gh gA
HknUr dks ; k; u dC erkuq kj tkrd rFkk I d kj dC dFkk I kfgR; ea ikphu
I xg gh ugha I oZ \$kk cMk Hkh gA ifl) xBFk dC ek/; e I s tkrd dFkk, a fo'o

dç ik; %gj dksus ea igp xbz bl I UnhZ ea mi k/; k; fy[kr¹] gSfd NBh 'krkCnh
 ea i prU= dk vuþkn igyoh vFkok ikphu QkjI h Hkk"kk ea gq/k] bl h vuþkn I s
 , d vuþkn I hfj; k dh Hkk"kk ea fQj vjch Hkk"kk dk vuþkn dysyk neuk uked
 'kh"kd I s gq/k] tksfd vjcka dks cgr fiz FkhA vc vjc ; jksi dç nf{k.kh ns'kka
 ea Qy gks mlga bu dFkkvka dks ; jksi ea Qy kus dk J\$ feykA fgUnq dFkkvka dk
 I EclU/k tkrd dFkkvka I sjgrk vk; k gA mnkgj.kr; I k cgr I h tkrd dFkk, a
 jkek; .k rFkk egkHkkjr dç dFkkudka I s esy j[krh gA n'kjFk tkrd rks FkM/s I s
 vUrj dç vfrfjDr jkek; .k rFkk egkHkkjr dç dFkkudka I s esy j[krh gA n'kjFk
 tkrd rks FkM/s I s vUrj dç vfrfjDr jkek; .k dFkkvka I s esy j[krk gA nO/kEe
 tkrd dk jkek; .k rFkk egkHkkjr nksuka I s esy gA n'kjFk tkrd rFkk nO/kEe
 tkrd dks rks fo}kuka us jkek; .k dk vkfn I kr rd ekuk gA bl fo"k; ea egrka
 fo; ksh MKIE çoj rFkk fnuSk plæ dç erka dh foopuk djrs gq fy[krs g\$
 n'kjFk tkrd dk gh fodfl r : i jkek; .k gA ; gka rd fo'ol uh; ugha irhr
 gkrk g\$ D; kkd jkek; .k dFkk rks egkRek çd dç tle I sigys Hkh ipfyr FkhA
 bruk vo'; ekuk tk I drk gSfd ckn ea jkek; .k vlsj egkHkkjr ea dN tkrd
 dFkkvka dç dFkkud I Eefyr dj fn, x, gkA

tkrd dFkkvka us fo'o dç dykdjka dks i Hkkfor fd; k gA I kph vlsj
 Hkjgq dç Lniika ea tkrd dFkkvks adk vR; kf/kd vadu gq/k gA bu Lniika dh
 f'kykva ij rhl I s Hkh vf/kd tkrd dFkk, a mRdh.kz dh xbz gA vejkorh dç
 f'ky; ea dN tkrd dFkk, a vdr gA vturk rFkk , ykj dh xQkvka dh fp=
 dyk tkrd dFkkvka I s gh I EclU) gA

tkrd tgka ck) /keZ dk egku , srgkfI d xBFk g\$ ogka fo'o ea I kfgR;]
dykj /keZ n'kZu vkfn dk ij.kk I ks Hkh jgk gA ekuo thou dk dkbZ Hkh igyq
, d k ughaftI dk dkbZ vak bu dFkkvka I s vNrk gA bu dFkkvka dC egRo dks
jht MsoM Lohdkj djrs gq fy[kr¹² gSfd bl xBFk dk ijk fooj.k cgr gh
fo'ol uh; gS rFkk I d kj ea viuk fof'k"B egRo j[krk gA tkrd dFkk gekjs
eukjatu dC I kFk&I kFk minskd Hkh gA ; s gekjh c) dks fodfI r djrh gA
i kphu Hkkjr dh vkfFkd] /kkfeb] jktuhfrd rFkk I kekftd voLFkk I s ifjpr
djrh gS rFkk fo'o dC I kfgR; rFkk dyk dks iHkkfor djrh gA ; gh dkj.k gS
fd fiNys nks I gLr o"KZ dC bfrgkI ea tkrd dFkk, a eut; I ekt ij vud
: i I sviuh Nki NkM usea I Qy gpZ gA

ikn fVlif.k; k

- 1- tkrd iFke] fglnh vuðkn] oLrqdFkk] iE 17A
- 2- egrh fo; ksch] tkrd dkyhu Hkkjrh; I ðÑfrd] oLrqdFkk] iE 2A
- 3- jfryky egrk] ih cð LV bf.M; k] Vfl æ vi]A
- 4- ogh iE 23A
- 5- , pE I hE jk; plskjh] ikphu Hkkjr dk jktuðrd bfrgkl] iE 158A
- 6- egrks fo; ksch] tkrd dkyhu Hkkjrh; I ðÑfr] iE 3A
- 7- Hkjr fl g mi k/; k;] ikfy I kfgR; dk bfrgkl] iE 285A
- 8- tkrd "k"Ve dFkk uE 547A
- 9- tkrd iFke] fglnh vuðkn] iE 21A
- 10- egrks fo; ksch] tkrd dkyhu Hkkjrh; I ðÑfr] Hkfiedk iE 8A
- 11- tkrd iFke] fglnh vuðkn iE 24A
- 12- jkst MfoM] cð LV bf.M; k] iE 137A